

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

До 65-річчя ХДІК

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірник статей

Випуск 2

Харків ХДІК 1994

А. А. Соляник

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРИМІРНИКА ТВОРІВ ДРУКУ В УКРАЇНІ

Отримання Україною державного суверенітету зумовило необхідність пошуку нових шляхів її подальшого історичного розвитку. Зміни, що відбуваються у наш час в усіх сферах, відбиваються й на системі документопостачання бібліотек України, важливим чинником якої є місцевий обов'язковий примірник /МОП/ творів друку.

Децентралізація і комерціалізація видавничої справи, створення ринкових умов господарювання і взаємодії бібліотек з видавництвами потребують в умовах сьогодення принципово нових підходів до організації розподілу МОП. Однак без знання історії явища, що вивчається, неможливо пізнати його суть, визначити основні закономірності розвитку і накреслити шляхи подальшого удосконалення.

Завданням цієї статті є характеристика основних періодів розвитку МОП на території України з метою обґрунтування їх спадкоємності, якісної самобутності, а також урахування у подальшому досвіді комплектування бібліотек.

В історії МОП в Україні можна виділити чотири головних періоди: I – XIX – початок XX ст. /до 1917 року/ – період стихійного зародження МОП; II – 1917–1939 рр. – період законодавчого становлення МОП; III – 1940–1990 рр. – період функціонування МОП у межах загальнодержавної системи обов'язкового примірника; IV – 1991 – до нашого часу – сучасний період функціонування МОП.

Спроби дослідження історії виникнення МОП в Україні сягають в основному до 50–60-х рр. і належать спеціалістам, які вивчали краєзнавчі аспекти діяльності бібліотек /О.І.Талалакіна, І.І.Корнейчик/. Їх продовжувачкою за наших часів стала Н.М.Кушнарченко, яка узагальнила бібліотечне краєзнавство з точки зору системного підходу. Перший із відомих нині фактів законодавчого заснування МОП був описаний і прокоментований Д.В.Григор'євим у книзі "История русского библиотексведения /1700–1860 гг./",

яка залишилася незакінченою і згодом була опублікована під редакцією Д.М.Столярова.

Цікаво, що перший МОП з'явився саме на території теперішньої України /м.Одеса, 1831 р./. Слід відзначити, що розвиток бібліотечної справи в Україні не обминув загальних тенденцій розвитку бібліотечної справи в Російській імперії. Разом з тим Україна мала і деякі особливості, які зумовили більш активний розвиток МОП на її території: досить високий рівень виробничих відносин; створення крупних промислових і культурних центрів; активний розвиток у них освіти, книговидавничої і бібліотечної справи. Покажемо є, наприклад, той факт, що на території України перед революцією діяли крупні провінційні публічні бібліотеки імперії: Одеська міська публічна, Харківська і Херсонська громадські бібліотеки, які мали багаті фонди місцевих видань.

Отже, в Україні ще за часи царизму виникли суспільні потреби у постійному збереженні і використанні творів друку, що видавалися на певній території, відтворювали рівень економічного і культурного розвитку певної місцевості і забезпечували у кожний конкретний історичний період спадкоємність у передаванні накопичених знань майбутнім поколінням. Виникнення суспільних потреб у збиранні та збереженні всіх місцевих видань перетворилося на передумову для функціонування МОП.

Ще однією важливою передумовою для більш активного розвитку МОП було те, що, крім самодержавного гніту, Україна відчувала на собі й національний гніт, одним із проявів якого був найсуворіший цензурний нагляд за всією друкованою продукцією. Саме як ефективний цензурний механізм царський уряд вперше почав використовувати місцевий обов'язковий примірник творів друку при комплектуванні бібліотек. Дуже характерним є приклад бібліотеки Львівського університету, яка вже з 1807 р., виконуючи функції крайової бібліотеки, одержувала через органи цензури безкоштовний обов'язковий примірник місцевої друкованої продукції /6/.

Як відзначалося, першим з відомих нині фактів комплектування публічної бібліотеки МОП є приклад Одеської міської пуб-

лічної бібліотеки, яка у 1831 р. домогалася від воєнного губернатора Одеси А.В.Богдановського розпорядження про обов'язкову доставку до бібліотеки двох примірників усіх видань, що друкуються в одеських типографіях. В історичному нарисі, присвяченому бібліотеці, є деякі відомості про подальшу долю цього примірника. Тут, зокрема, наголошувалося, що місцеві видання з одеських типографій повинні надходити до бібліотеки досить справно, а розпорядження про обов'язкову їх доставку до бібліотеки, за клопотанням директора бібліотеки Н.Н.Мурзакевича, знову підтверджувалося генерал-губернатором Одеси у 1847 р. /8, с.25/.

Однак у більшості випадків прагнення працівників публічних бібліотек зібрати і зберегти для майбутніх поколінь вичерпні колекції творів друку, що публікувалися на території України, не зустрічали підтримки властей. Ті бібліотеки, яким не вдалося домогтися офіційного дозволу на одержання МОП, були змушені звертатися до місцевих видавничих установ і товариств, до земств, редакцій губернських газет і журналів з проханнями про безкоштовне надсилення до бібліотеки по одному примірнику творів друку, що ними видавалися. Прикладом цього може бути Харківська бібліотека, яка з 1890 р. розпочала створювати "місцевий відділ". Внаслідок вжитих невзакладів вже у 1891 р. до фонду цього відділу надійшло 4937 примірників творів друку від 37 місцевих установ і окремих авторів. У 1893 р. відділ одержав 5763 примірники від 111 місцевих авторів, установ і товариств, зокрема від редакції "Харьковских губернских ведомостей", журналу "Вера и разум" та ін. В усі наступні роки, аж до лютого 1917 р., бібліотека регулярно отримувала видання місцевих установ та організацій, і обсяг надружжень незмінно зростав /7/.

Аналогічний спосіб комплектування місцевими виданнями використовували у кінці XIX – на початку XX ст. Херсонська громадська, Таврійська, Полтавська та інші губернські бібліотеки. Не дивлячись на те, що познота і система чинить доставки усіх друкованих видань губернії за цих умов не гарантувалася, можна зазначити, що спостерігається зародження МОП як нової форми поповнення фондів публічних бібліотек.

Завдяки їй публічні бібліотеки мали змогу задовольняти красномовні запити своїх читачів, здійснювати облік, бібліографу-

вання, збирання та зберігання у своїх фондах безцінних колекцій місцевих творів друку. У цих напрямках діяльності бібліотек проявлялися суттєві функції МОП – кумулятивна, інформативна, меморіальна, хоча, як і раніше, єдиною офіційно узаконеною функцією МОП була цензурна функція, тому що лише місцеві цензурні комітети одержували, у відповідності з урядовим розпорядженням, усі без винятку зразки місцевих видань.

Таким чином, перший період історії МОП в Україні вмістив весь XIX і початок XX ст. /до 1917 р./ і його можна розглядати як період стихійного зародження МОП як нової форми документо-постачання бібліотек.

Другий період розвитку МОП в Україні можна охарактеризувати як період законодавчого становлення МОП і хронологічно позначити 1917–1939 роками.

Як і розвиток бібліотечної справи в цілому, становлення системи МОП в Україні у зазначені роки являло собою складний процес, який був продовженням єдиної лінії бібліотечного будівництва в РРФСР, але мав свої відмінні особливості.

Здійсненню єдиної політики у бібліотечному будівництві двох республік сприяло розповсюдження на території України усіх декретів і постанов уряду Російської Федерації. Однак, приймаючи в цілому завдання, зміст і досвід бібліотечного будівництва в Росії, Україна вносила в них свій доробок, збагачуючи бібліотечну практику впровадженням нових організаційних форм. Так, зокрема, сталося і з МОП, який вперше був законодавчо оформлений саме в Україні у 1924 р.

Вже на початку 20-х років в Україні була створена науково обґрунтована система обов'язкового примірника, у формуванні якої відтворювався висок таких видатних бібліотекознавців, як М.А.Годкевич, М.І.Ясинський, С.П.Пастернак, А.І.Колаченко, Д.О.Меженко та ін. На відміну від Росії розділ обов'язкового примірника в Україні здійснювався за принципом районування. Суть його полягала у тому, що республіканський безкоштовний обов'язковий примірник, який був закладений в 1922 р., надходив не лише до важливіших бібліотек Києва, Харкова, Одеси і Єкатеринослава, що мали статус державних книгозбирань, а й до губернських біб-

ліотек крупних адміністративних центрів республіки. Це сприяло рівномірному розосереджуванню книжкових багатств на території республіки і створювало базу для задоволення зростаючих культурних потреб населення.

Ініціатором цього заходу була у 1923 р. Книжкова палата України в особі її тодішнього директора М.А.Годкевича, який на I Всеукраїнській нараді працівників книги підкреслював: "Необхідна організація по всіх містах України місцевих відділів при центральних бібліотеках, де б збиралося все, видане у місті перебування бібліотеки" /I, с.61/. Далі повідомлялося, що "Книжкова палата розробила проект для внесення до Наркомосвіти, який стосується збільшення кількості обов'язкових примірників ще на один, що буде безпосередньо надсилатися друкарнею до центральної бібліотеки місцеперебування друкарні" /I, с.84/.

Внаслідок цього 30 квітня 1924 р. була прийнята спеціальна постанова ВУЦВК "Про зміни і доповнення арт. 623 Кодексу Законів про народну освіту УРСР, про обов'язкові примірники друкованих творів", завдяки чому Кодекс Законів про народну освіту УРСР доповнювався статтею 623², яка зобов'язувала всі без винятку поліграфічні підприємства України "передавати за рахунок видавців по одному примірнику кожного виданого ними друкованого твору, незалежно від його форми й змісту, до центральної книгозбірні міста, де поліграфічне підприємство знаходиться, для складання спеціальних відділів місцевого друку" /IO, с.225/.

Таким чином, в Україні вже на початку 20-х рр. визнавалася доцільність функціонування МОН і необхідність прийняття спеціального законодавства про нього. Про досвід України щодо організації системи обов'язкового примірника інформував колег з інших республік І.С.Вугман на Першій конференції наукових бібліотек РРФСР /грудень 1924 р./. Ця пропозиція використати досвід України відносно МОН знайшла підтримку директора Російської центральної книжкової палати Н.М.Яницького, який у своєму виступі на конференції підкреслював, що питання про місцевий обов'язок книгозбірні, який встановлено в Україні, слід вжити і докладно обговорити /II, с.117/.

Постанова РНК СРСР від 10 жовтня 1930 р. "О снабжении важ-

нейших государственных книгохранилищ СССР всеми изданиями, рыходящими на территории Союза ССР и о доставке обязательных и сигнальных экземпляров произведений печати" запропонувала, на наш погляд, оптимальну для того часу систему безкоштовного обов'язкового примірника, обмежуючи до мінімуму кількість всесоюзних і республіканських обов'язкових примірників і надаючи право кожній центральній бібліотеці краю, області, району одержувати і зберігати спеціальний комплект місцевих видань.

У грудні 1939 р. НК УРСР прийняла аналогічну постанову, яка обмежувала кількість комплектів республіканського обов'язкового примірника /до 7/ і ще раз підтвердила право обласних, центральних міських і районних бібліотек України на одержання МОП творів друку.

Таким чином, з 1940 р. ідея і досвід України щодо організації постачання бібліотек МОП одержали визнання і були розповсюджені по всіх союзних республіках, що дозволяє нам виділити новий етап у розвитку МОП, охарактеризувавши його як етап функціонування МОП у межах загальнодержавної системи обов'язкового примірника.

На цьому етапі свого розвитку МОП, з ряду об'єктивних причин, надходив до бібліотеки вкрай нерівномірно. У роки війни /1941-1945 рр./ він фактично припинив функціонування, тому що з 872 поліграфічних підприємств України 65% були зруйновані, а ті, що збереглися, були зобов'язані надіслати по два примірники своєї друкованої продукції лише до Книжкової палати, яка була евакуйована до м.Уфи /4/. Після звільнення України від фашистської окупації розпочався найскладніший період відбудови поліграфічної промисловості республік, під час якого обов'язковий примірник надходив до обласних бібліотек, в основному, з Держфолу літератури при Комітеті у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів РРФСР.

У ідеальному надходження МОП до бібліотек України здійснювалося у відповідності до загальнодержавних постанов, що регламентували всю систему обов'язкового примірника у країні. За таких умов принцип ретткого централізму в управлінні народним господарством, що склався в СРСР у 30-40-і роки, почасти нівелював законодавчу ініціативу республік з цього питання. Чотири

республіканські постанови про обов'язковий примірник, прийняті протягом 1949-1961 рр., майже дослівно повторили аналогічні загальносоюзні постанови, забувши багатолітні традиції України щодо дбайливого зберігання у бібліотеках всіх місцевих видань. Уряд УРСР у цей період не зробив ніяких кроків до відновлення функціонування МОП, який не надходив до бібліотек республіки лише тому, що про нього не згадувалося у постанові Ради Міністрів СРСР від 21 квітня 1949 р. Тільки після прийняття у 1959 р. чергової союзної постанови про обов'язковий примірник, яка відновила функціонування МОП для обласних бібліотек, Рада Міністрів УРСР рішенням від 6 липня 1961 р. внесла до списку установ і організацій, що мають одержувати безкоштовний обов'язковий примірник, обласні бібліотеки республіки, виділяючи для них один примірник усіх документів, що видаються на територіях їхніх областей.

Однією з важливіших передумов відновлення МОП у той період було зростання суспільної свідомості, яке розпочалося у країні і було пов'язано із змінами політичної обстановки в суспільстві. Це зумовило, у свою чергу, підйом краєзнавчої діяльності обласних бібліотек з метою активізації сприяння розвитку економіки і культури країв і областей. Так, у 1960 р. відбулася Всесоюзна нарада бібліотек з питань краєзнавчої роботи, на якій відзначалося, що місцева преса в цілому є важливим об'єктом і першоджерелом для історичних, історико-культурних, історико-літературних краєзнавчих досліджень, для статистики місцевого друку, історії видавничої справи у краї, що лишається, на наш погляд, актуальним для бібліотек до нашого часу.

Таким чином, поява у певного виду бібліотек краєзнавчої функції, а так з функції зберігання місцевого друку визначило виникнення МОП як нової форми гарантованого забезпечення бібліотечних фондів місцевими виданнями. Основні етапи становлення і розвитку місцевого обов'язкового примірника в Україні підтверджують, що протягом усієї своєї історії він розвивався у тісній залежності від соціально-економічних і політичних умов життя суспільства.

У наш час, коли Україна переживає період докорінних перетворень, пов'язаних із отриманням нею державності та відродженням

національної мови і культури, починається новий етап в історії функціонування МОП. На даному етапі виникає потреба не тільки здійснювати облік і зберегти основні позитивні тенденції, набуті в ході історичного розвитку МОП, а й виробити нові підходи до законодавчих та організаційних основ його функціонування що виходять із сьогодення України і перспектив її майбутнього розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Годкевич М.А. Об'єднання науково-бібліологічної роботи на Україні: Тези доп. на I Всеукр. нараді робітників книги, 8-го листоп., 1923. // Бібліол. вісті. - 1926. - №4. - С. 60-61, 84.
2. Золотоверхий І.Д. До методики складання місцевої бібліографії // Рад. бібліотека. - 1937. - №3. - С. 21-25.
3. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов. 1917, - 1941. - К.: Наук. думка, 1985. - 476 с.
4. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов. 1941-1984. - К.: Наук. думка, 1986. - 362 с.
5. Козаченко А.І. Організація бібліографічної роботи в краєзнавчих осередках // Краєзнавство. - 1927. - №3. - Ч. II-16.
6. Корнейчик И.И. Краеведческая библиография на Украине: Конспект лекций по курсу "Краеведческая библиография": Ч. I: Развитие краеведческой библиографии на Украине в дореволюционное время. - Х., 1964. - 53 с.
7. Отчет Харьковской общественной библиотеки... - Х., 1898-1919.
8. Попруженко М.П. Одесская городская публичная библиотека. 1930-1910 гг.: Ист. очерк. - Одесса, 1911. - 84 с.
9. Праці першої конференції наукових бібліотек УРСР // Бібліотечний зб.: Ч. I. - К., 1923. - 174 с.
10. Про зміни й доповнення арт. 323 Кодексу Законів про Народну Освіту УРСР, про обов'язкові примірники друкованих творів: Постанова ВУЦВК від 30 квітня 1924 року // Зб. Указонень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. - 1924. - Ч. IО. - Арт. 97. - С. 224-226.
11. Труды Первой конференции научных библиотек РСФСР. - М., 1926. - 247 с.